

УДК 81'367.623:[811.161.3+811.111]

ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ФАКТАРЫ ЎТВАРЭННЯ НЕКАДЫФІКАВАНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ-КАМПАЗІТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ

Т. А. Астапчык,
*аспірант кафедры агульнага
і рускага мовазнаўства БДПУ*

Паступіў у рэдакцыю 22.01.18.

UDC 81'367.623:[811.161.3+811.111]

LINGUISTIC FACTORS OF DERIVATION OF NON-CODIFIED COMPOUND ADJECTIVES IN BELARUSSIAN AND ENGLISH

T. Astopchyk,
*postgraduate student of the Department of
General and Russian Linguistics BSPU*

Received on 22.01.18.

У артыкуле разглядаюцца экстра- і інтралінгвістычныя фактары ўтварэння некадыфікаваных прыметнікаў-кампазітаў на матэрыяле беларускіх і англійскіх мастацкіх тэкстаў 20–30-х гадоў XX стагоддзя. Вызначана частотнасць даследуемых адзінак у творах беларускіх і англійскіх пісьменнікаў. Прадстаўлены агульныя асаблівасці функцыянавання некадыфікаваных прыметнікаў-кампазітаў.

Ключавыя словы: кадыфікацыя, некадыфікаваныя прыметнікі-кампазіты, экстралінгвістычныя фактары, інтралінгвістычныя фактары, аналітызм.

The article gives a detailed analysis of extra- and intralinguistic factors of derivation of non-codified compound adjectives in the Belarussian and English fiction of the 20-30-ies of the 20th century. The frequency of using of the non-codified compound adjectives is defined. General functional peculiarities of the adjective units are given.

Keywords: codification, non-codified compound adjectives, extralinguistic factors, intralinguistic factors, analyticism.

Лексічны склад кожнай мовы ўключае кадыфікаваныя і некадыфікаваныя словы. «Кадыфікацыя мовы (лінгвістычная кадыфікацыя) – гэта экспліцытнае прызнанне нарматыўнасці моўных з’яў і фактаў, зафіксаваных у слоўніках, граматыках» [1, с. 155]. У нашым даследаванні пад некадыфікаванымі прыметнікамі-кампазітамі (НПК) разумеюцца так званыя індывідуальна-аўтарскія складаныя прыметнікі, не зарэгістраваныя нарматыўнымі слоўнікамі літаратурнай мовы, і дапускаецца сінанімічнасць паняццяў *складанае слова* і *кампазіт*.

Матэрыялам для даследавання паслужылі 1710 беларускіх і 1340 англійскіх некадыфікаваных прыметнікаў-кампазітаў, сабраных метадам скразной выбаркі з мастацкіх тэкстаў 20–30-х гадоў XX стагоддзя агульным аб’ёмам 26 000 старонак (13 000 беларускіх і 13 000 англійскіх). Пры ажыццяўленні даследавання карысталіся апісальным метадам, метадам сінхроннага супастаўляльнага аналізу, метадам кампанентнага аналізу. У артыкуле прадстаўлены элементарныя колькасныя падлікі.

Мэта артыкула – выявіць экстра- і інтралінгвістычныя фактары ўтварэння НПК у беларускіх і англійскіх праявічных мастацкіх

тэкстах 20–30-х гадоў XX стагоддзя і прадставіць агульныя асаблівасці функцыянавання гэтых адзінак. Услед за І. Ю. Вераксіч англійская літаратура ў даследаванні разглядаецца як шматнацыянальная, прадстаўленая не толькі пісьменнікамі Англіі, але і Шатландыі, Ірландыі і Уэльса [2, с. 61].

Пашыранасць НПК у праявічных мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў XX стагоддзя можна патлумачыць экстра- і інтралінгвістычнымі фактарамі. Разгледзім гэтыя два блокі фактараў больш падрабязна.

Экстралінгвістычныя фактары ўтварэння НПК

20–30-я гады XX стагоддзя – гэта перыяд паміж дзвюма сусветнымі войнамі, які характарызуецца агульнай устаноўкай на пераасэнсаванне падзей мінулага вайны ў літаратуры, – як непасрэдна, праз творы прадстаўнікоў «страчанага пакалення», так і ўскосна – праз агульны дух пошуку, заглыбленасці ў псіхалагічны свет чалавека. Супярэчлівасць і разнапланавасць жыцця, магчыма, сталі перадумовамі звароту пісьменнікаў да адпаведных моўных сродкаў, здольных перадаць неадназначна-востры дух тых часоў.

Літаратурны працэс 20–30-х гг. XX стагоддзя ахапіў шырокую плынь праявікаў, ся-

род якіх імёны тых, хто па розных прычынах патануў у гістарычнай бездані, і тых, хто і па сённяшні дзень «над паверхняй» літаратурнага жыцця: Якуб Колас, Міхась Зарэцкі, Змітрок Бядуля, Максім Гарэцкі, Кузьма Чорны, Андрэй Мрый, Э. Самуйлёнак, Дэвід Герберт Лоўрэнс, Вірджынія Вульф, Джэймс Джойс, Джон Галсуорсі, Рычард Олдынган, Гільбэрт Кійт Чэстэртан, Герберт Уэлс, Уільям Сомерсет Моэм і інш.

Гэты адносна мірны для гісторыі адрэзак часу стаў сапраўдным метэорам у літаратурным жыцці многіх народаў, што ў першую чаргу звязана з хваляй **мадэрнізму**, які сваёй ідэйнай накіраванасцю аб'яднаў нават вельмі далёкіх па стылі і жанры пісьменнікаў. Вірджынія Вульф, брытанская пісьменніца, лідар і несумненны тэарэтык мадэрнісцкага руху, абазначыла 1919 год пунктам адліку з'яўлення твораў, якія можна назваць мадэрнісцкімі, выкарыстоўваючы слова «мадэрн» у якасным значэнні. Для мадэрнізму характэрны абвостраная эстэтычная інтэнсіўнасць, уплыў псіхааналізу, адносіны да творчасці як да адной з форм сублімацыі, сканцэнтраванасць непасрэдна на працэсе нараджэння мастацкага тэксту, на моўных сродках [3].

Для аналізу экстралінгвістычных фактараў утварэння НПК у творах беларускай і англійскай літаратуры міжваеннага перыяду неабходна вызначыць частотнасць ужывання НПК тым ці іншым пісьменнікам. Частотнасць ужывання НПК прапануем вылічыць па формуле:

$$Freq_x(\text{НПК}) = \frac{Q_t(\text{НПК})}{Q_p}$$

дзе $Freq_x$ (НПК) (ад англ. *frequency* – частотнасць) – частотнасць ужывання НПК,

Q_t (НПК) (ад англ. *total amount* – агульная колькасць) – агульная колькасць НПК у творах канкрэтнага пісьменніка, Q_p (ад англ. *page* – старонка) – колькасць даследуемых старонак (са спадчыны пісьменніка).

Частотнасць НПК у творах беларускіх і англійскіх пісьменнікаў 20–30-х гадоў ХХ стагоддзя прадстаўлена ў табліцы.

Самая высокая частотнасць ужывання НПК (з істотным адрывам ад іншых) характэрна для такіх беларускіх пісьменнікаў, як М. Зарэцкі і М. Нікановіч. Застаецца актуальным феномен супярэчлівых, неардынарных, яркіх рамантычных герояў М. Зарэцкага і Д. Г. Лоўрэнса, пісьменнікаў, якіх можна аднесці да пачынальнікаў рамантычнага кірунку ў прозе пад знакам «мадэрн», так звананага «эмацыянальнага рамантызму», адным з моўных праяўленняў якога сталі НПК. Лірычную стыхію ў творчасці З. Бядулі называюць новай асаблівасцю беларускай прозы і яркай праявай імпрэсіянізму, што таксама знайшло адлюстраванне ў такіх вобразна-выяўленчых сродках, як НПК. «Маладнякоўскі» дух адчуваецца і ў творах Я. Нёманскага, С. Баранавых. Творы В. Вульф і Дж. Джойса – класічныя прыклады «плыні свядомасці». Да гэтага мастацкага метаду звярталіся і М. Гарэцкі, К. Чорны, М. Зарэцкі. Невыпадковыя для першай трэці ХХ стагоддзя вострыя праблемы прыватнай уласнасці, яе ўлады над чалавекам знайшлі адлюстраванне ў творчасці Дж. Галсуорсі і К. Чорнага. В. Максімовіч адзначае, што ««планетарнае», маштабнае мысленне К. Чорнага дазваляе аднесці яго да кагорты пісьменнікаў новага часу, новага светапогляду і новага мастацтва» [4, с. 387]. Асэнсаваннем Першай сус-

Табліца – Частотнасць некадыфікаваных прыметнікаў-кампазітаў у беларускіх і англійскіх мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў ХХ стагоддзя

Беларускі пісьменнік	Усяго НПК (Q_t)	Колькасць НПК на старонку (Freq)	Англійскі пісьменнік	Усяго НПК (Q_t)	Колькасць НПК на старонку (Freq)
М. Зарэцкі	574	0,5	Д. Г. Лоўрэнс	600	0,41
М. Нікановіч	332	0,49	Г. Чэстэртан	160	0,22
З. Бядуля	197	0,19	Р. Олдынган	133	0,32
Я. Нёманскі	81	0,14	В. Вульф	189	0,28
С. Баранавых	38	0,13	Дж. Галсуорсі	459	0,28
М. Гарэцкі	74	0,12	І. Во	103	0,25
К. Крапіва	27	0,07	О. Хакслі	90	0,13
Э. Самуйлёнак	38	0,06	Г. Уэлс	74	0,13
Ц. Гартны	49	0,04	М. Сінклер	75	0,11
Я. Колас	80	0,03	Дж. Джойс	27	0,06
К. Чорны	73	0,02	С. Моэм	54	0,05

ветнай вайны прасякнута літаратура «страчанага пакалення» – як беларуская, так і англійская. Творы М. Гарэцкага і Р. Олдынтона, блізкія па духу ў апісанні пачварнай, выродлівай сутнасці вайны для простага чалавека, характарызуюцца своеасаблівай архітэктонікай, кампазіцыяй, пошукам выяўленчых моўных сродкаў. Свой раман «Смерць героя» Р. Олдынгтан назваў не інакш, як «джазавы раман», падкрэсліваючы алегарычнасць, напружнасць, наватарства формы, праз якую быў перададзены дзёрзкі і бескампрамісны змест [5].

У выніку даследавання частотнасці НПК у творах даследуемага перыяду можна адзначыць наступнае.

1. Мадэрнізм як мастацкі метаад аказаў значны ўплыў на беларускую і англійскую літаратуру. Творы пісьменнікаў, якія імкнуліся да наварства ў форме, эстэтычных пошукаў, з вялікай верагоднасцю будуць змяшчаць у сабе НПК, паколькі гэтыя адзінкі валодаюць багатым намінацыйна-стылістычным патэнцыялам і не страчваюць адценне навізны і незвычайнасці.

2. Пісьменнікі-рэалісты, не схільныя да самавыражэння праз наватарства формы, верагодна, будуць характарызавацца нізкай частотнасцю НПК у сваіх творах. У пацвярджэнне можна прывесці творчасць К. Чорнага, Я. Коласа, С. Моэма.

3. Надзвычай высокая частотнасць НПК у творах М. Зарэцкага, М. Нікановіча, на наш погляд, з'яўляецца яркім прыкладам скандэсанасці словатворчых пошукаў многіх беларускіх пісьменнікаў міжваеннага перыяду. Гістарычныя ўмовы, у якіх адбывалася станаўленне і развіццё ўсяго беларускага, востра патрабавала ўзбагачэння слоўніка тагачаснай літаратурнай мовы і дала падсвядомую ўстаноўку пісьменнікам на словатворчасць, што выявілася як ва ўтварэнні сапраўды новых слоў, неабходных для абазначэння тагачасных рэалій, так і ў пашыранасці НПК з мізэрнай доляй верагоднасці перайсці ў рады кадыфікаваных слоў. Англійская мова не перажывала ў тыя часы праграмаванага самой гісторыяй «словаўтваральнага бунту», чым можна часткова патлумачыць такія значныя адрыў у частотнасці НПК англійскіх аўтараў ад беларускіх «лідараў-наватараў» М. Зарэцкага і М. Нікановіча.

Інтралінгвістычныя фактары ўтварэння НПК

Звяртаючыся да асаблівасцей прыметніка як моўнай адзінкі, заўважым, што гэта

часціна мовы па сённяшні дзень застаецца адной з найменш вивучаных і складаных для даследавання. У пацвярджэнне можна ўгадаць семантычную шматпланавасць прыметнікаў, функцыянальныя сінкрэтызм (класіфікацыйную, апісальную, ацэначную, экспрэсіўную функцыі прыметнікаў) і ў той жа час пэўную апасродкаванасць і адносную «несамастойнасць» гэтай часціны мовы. Складаны прыметнік – гэта, безумоўна, «спадкаемца» простага ў адносінах вышэйадзначаных асаблівасцей, аднак НПК – гэта яшчэ і неаднакампанентная індывідуальна-аўтарская адзінка, што складаецца з двух (ці больш) структурных і сэнсавых ядраў. Ва ўтварэнні такой адзінкі задзейнічаныя як мінімум дзве асновы, кожная з якіх нясе свой структурна-сэнсавы і вобразны патэнцыял. Гэта працэс дэрывацыі больш высокага і складанага парадку, чым утварэнне новага слова з дапамогай адной ці некалькіх марфем. У мовазнаўстве яшчэ не знайшлі належнага асэнсавання тэндэнцыі да праяў сінтагматычнай стратэгіі дыскрэтнасці і сінтагматычнай стратэгіі злітнасці ў экспрэсіўным кампазітным словаўтварэнні (тэрміны Д. Б. Нікулічавай, падрабязней гл. [6; 7]). Менавіта ў сферы прыметніка найбольш відавочныя такія вядучыя мысленчыя працэсы, як абстракцыя і аналіз [8], дзякуючы якім чалавек катэгарызуе з'явы рэчаіснасці.

Вылучэнне і апісанне «праяў» аналітызму ў кампазітным словаўтварэнні рознаструктурных моў можа стаць прадметам спецыяльнага перспектыўнага даследавання. Аналітычны лад мовы прадугледжвае яе багатыя камбінаторныя магчымасці, што знаходзіць адлюстраванне ў словах-кампазітах, якія часта адчуваюцца носьбітамі мовы як кадыфікаваныя адзінкі. Пераважна сінтэтычны лад беларускай мовы, наадварот, не дазваляе беларусам адчуваць НПК «сваімі», цалкам арганічнымі. Таму, магчыма, можна сцвярджаць, што НПК як працэс і вынік аўтарскай словатворчасці ў паўнаце сваіх разнавіднасцей і стылістычных магчымасцей больш раскрыліся ў беларускай мове, чым у англійскай, паколькі беларускія НПК – наватарскія як зместам, так і формай, у той час як англійскія НПК, верагодна, успрымаюцца носьбітамі мовы як наватарскія толькі праз змест, рэалізаваны праз накладанне значэнняў двух ці больш слоў. Аналітычным ладам англійскай мовы можна патлумачыць больш высокую ча-

стотнасць НПК (у дыяпазоне 0,2–0,1) у даследуемых англійскіх тэкстах пісьменнікаў розных мастацкіх кірункаў у параўнанні з беларускімі.

Як паказала даследаванне, можна вылучыць наступныя асаблівасці НПК.

1. У адрозненне ад некадыфікаваных назоўнікаў, дзеясловаў, НПК перш за ўсё не называюць, а апісваюць, характарызуюць. У сувязі з гэтым неабходна адзначыць пэўную «нежыццяздольнасць» НПК без азначаемага слова. На наш погляд, НПК утвараюцца рэактыўна, а не актыўна: у адказ на «заказ» семантычнай напоўненасці азначаемага слова – не абсалютна незалежна. Нярэдка толькі слова, якім матывуецца НПК, і дазваляе дэкадаваць семантыку апошняга. Гэтая асаблівасць НПК дала падставу адштурхоўвацца ад семантыкі азначаемага слова пры даследаванні семантыкі НПК і выкарыстоўваць метады лексіка-семантычных палёў пры распрацоўцы семантычнай класіфікацыі НПК. Так, беларускія і англійскія НПК даследуемага перыяду ўтвараюць тры семантычныя сферы – «Чалавек», «Прырода», «Агульныя паняцці, працэсы і адносіны», унутры якіх адбываецца структураванне па лексіка-семантычных групам (ЛСГ). Напрыклад, ЛСГ «Нябесная прастора» прадстаўлена такімі прыродаапісальнымі НПК, як *аксамітна-цёмнае неба, бледна-цмянае неба, густаякучае сонца, срэбна-шэрыя хмаркі, чырвона-бурачнае праменне; all-discovering sun, blood-red crescent moon, dark-blue heavens, field-blue sky, flamingo-coloured curls of clouds*. Менавіта зварот да метаду лексіка-семантычных палёў дазваляе наблізіцца да распрацоўкі алгарытмаў дэкадавання семантыкі НПК.

ЛІТАРАТУРА

1. Жеребило, Т. В. Словарь лингвистических терминов / Т. В. Жеребило. – 5-е изд., испр. и доп. – Назрань : ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.
2. Вераксих, И. Ю. Зарубежная литература: XX век (курс лекций) / И. Ю. Вераксих. – Мозырь, 2010. – 252 с.
3. Зарубежная литература XX века / Л. Г. Андреев [и др.] ; под общ. ред. Л. Г. Андреева. – М. : Высш. школа, 2004. – 559 с.
4. Максимович, В. А. Беларуская літаратура першай трэці XX стагоддзя / В. А. Максимович. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 421 с.
5. Синяя, А. В. Джазовые традиции в романе Р. Олдингтона «Смерть героя» / А. В. Синяя // Известия российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2008. – № 55. – С. 290–293.

2. Пры ўтварэнні НПК задзейнічаны толькі 3 спосабы дэрывацыі: спосаб чыстага складання, складана-суфіксальны і складананульсуфіксальны спосабы, прычым пры двух апошніх спосабах выкарыстоўваецца абмежаваны набор афіксаў (суфіксы -ов- (*беларловыя панкі*), -еньк- (*даўганосенькая птушка*), -уч- (*жыццядаўчая машына*), -н- (*самаабілізаваныя сяляне*); -ish (*school-boyish remarks*), -ed (*white-aproned fellow, pain-quenched face*), -ing (*all-discovering sun, all-questioning generation*), нулявы суфікс (*маўставаусы войт, моўстажывотыя коні, flower-strewn path*).

3. Стылістычны патэнцыял НПК забяспечваецца іх цэльнааформленасцю (знешняя характарыстыка) і «сплавам» значэнняў двух (ці больш) слоў у адно, новае, значэнне (унутраная характарыстыка): *агніста-залацісты свет, сарамліва-ветляя ўс-мешка, сіне-снежная ноч; flax-blue colour, jewel-bright leafage, lemon-honey scent*.

Такім чынам, пашыранасць НПК у беларускіх і англійскіх мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў XX стагоддзя абумоўлена экстра- і інтралінгвістычнымі фактарамі. Да экстралінгвістычных фактараў можна аднесці гістарычныя ўмовы развіцця мовы і літаратуры, а таксама агульныя асаблівасці тагачаснага сусветнага літаратурнага працэсу, прасякнутага ўплывам мадэрнізму. Інтралінгвістычныя фактары высокай частотнасці НПК у прозе даследуемага перыяду прадстаўлены асаблівасцямі эпасу як роду літаратуры, прыметніка як «правадніка» у вядучыя мысленчыя працэсы чалавека і НПК як індывідуальна-аўтарскай неаднакампанентнай адзінкі, а таксама аналітызмам англійскай мовы і пераважна сінтэтычным ладам беларускай мовы.

REFERENCES

1. Zherebilo, T. V. Slovar lingvisticheskikh terminov / T. V. Zherebilo. – 5-ye izd., ispr. i dop. – Nazran : ООО „Piligrim“, 2010. – 486 s.
2. Veraksich, I. Yu. Zarubezhnaya literatura: XX vek (kurs lektsiy) / I. Yu. Veraksich. – Mozyr, 2010. – 252 s.
3. Zarubezhnaya literatura XX veka / L. G. Andreyev [i dr.] ; pod obshch. red. L. G. Andreyeva. – M. : Vyssh. shkola, 2004. – 559 s.
4. Maksimovich, V. A. Belaruskaya litaratura pershay tretsi XX stagoddzya / V. A. Maksimovich. – Minsk : Belaruskaya navuka, 2006. – 421 s.
5. Sinyaya, A. V. Dzhazovyye traditsii v romane R. Oldingtona “Smert geroya” / A. V. Sinyaya // Izvestiya rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Gertsena. – 2008. – № 55. – S. 290–293.

6. Никуличева, Д. Б. Датское композитное словообразование в свете структурной типологии датского языка / Д. Б. Никуличева // Скандинавская филология = Scandinavica : межвуз. сб. / Филол. факультет СПбГУ ; под ред. Е. В. Красновой. – СПб., 2007. – Вып. 9. – С. 187–195.
7. Никуличева, Д. Б. О функциональном и структурном понимании аналитического строя и о синтагматике дискретности как структурной доминанте аналитизма / Д. Б. Никуличева // Вестник Новосибирского гос. ун-та. – 2006. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 39–47.
8. Харитончик, З. А. Прилагательное: значение, словообразование, функции : автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / З. А. Харитончик ; Академия наук СССР; институт языкознания. – М., 1986. – 61 с.
6. *Nikulicheva, D. B. Datskoye kompozitnoye slovoobrazovaniye v svete strukturnoy tipologii datskogo yazyka / D. B. Nikulicheva // Skandinavskaya filologiya = Scandinavica : mezhvuz. sb. / Filol. fakultet SPbGU ; pod red. Ye. V. Krasnovoy. – SPb., 2007. – Vyp. 9. – S. 187–195.*
7. *Nikulicheva, D. B. O funktsionalnom i strukturnom ponimanii analiticheskogo stroya i o sintagmatike diskretnosti kak strukturnoy dominante analitizma / D. B. Nikulicheva // Vestnik Novosibirskogo gos. un-ta. – 2006. – T. 4. – Vyp. 2. – S. 39–47.*
8. *Kharitonchik, Z. A. Prilagatelnoye: znachenije, slovoobrazovaniye, funktsii : avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk: 10.02.19 / Z. A. Kharitonchik ; Akademiya nauk SSSR; Institut Yazykoznanija. – M., 1986. – 61 s.*

РЭПАЗІТОРЬІЙ БДІУ